

การบรรลุธรรมของพระนางมหาปชาโคตมีในโคตมีสูตรและวิมุตติสูตร
ARAHANTSHIP ATTAINMENT OF MAHAPAJAPATI GOTAMI
IN GOTAMI SUTTA AND VIMUTTI SUTTA

พระรุ่งโรจน์ รตนวณโณ

นักศึกษาศาขานิกายวิชัยพุทธศาสตร์และปรัชญา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาราชวิทยาลัย วิทยาเขตอีสาน

Phra Rungrot Ratanavanno

Buddhist and Philosophy Student Mahamakut Buddhist University, Isan Campus
Corresponding Author E-mail: winnernews@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความนี้มุ่งศึกษาเรื่อง “การบรรลุธรรมของพระนางมหาปชาโคตมี ในโคตมีสูตรและวิมุตติสูตร” ซึ่งมีวัตถุประสงค์ 3 ประการ คือ 1. เพื่อศึกษาประวัติก่อน และหลังอุปสมบทในทักษิณากิวังคสูตร 2. เพื่อศึกษาหลักธรรมที่ทำให้บรรลุธรรมในวิมุตติสูตร 3. เพื่อศึกษาขั้นตอนเข้าสู่การบรรลุธรรมของพระนางมหาปชาโคตมีที่ปรากฏในโคตมีสูตร ระเบียบวิธีวิจัยที่เลือกใช้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร โดยใช้วิธีการวิเคราะห์เชิงพรรณนา ผลการศึกษาพบว่า การบรรลุธรรมของพระนางมหาปชาโคตมีในโคตมีสูตร และวิมุตติสูตร เป็นกระบวนการทางธรรมชาติที่อาศัยการทำสมาธิและการสังเกตเพื่อ บรรลุความสงบใจและสติปัญญา โคตมีสูตรเน้นการทบทวนคุณค่าและการเกิดครั้งที่สองคือเกิดทางธรรมเป็นหนึ่งในเงื่อนไขสำคัญในการบรรลุธรรม วิมุตติสูตรเน้นการสังเกตและวิเคราะห์หาคำคิดและอารมณ์จิตใจเพื่อเข้าใจความจริงและบรรลุธรรม การบรรลุธรรมแบบนี้ช่วยให้ผู้ฝึกพัฒนาความสงบใจและความมั่นคงในสิ่งแวดล้อมที่ท้าทาย การทบทวนสิ่งที่เรียนรู้จากการทำสมาธิและการสังเกตช่วยให้บุคคลเข้าใจความจริงและเกิดความสงบใจ กระบวนการนี้เน้นการสังเกตความคิดและอารมณ์จิตใจเพื่อเข้าใจความจริง กระบวนการนี้เน้นการสังเกตความคิดและอารมณ์จิตใจเพื่อเข้าใจความจริงและบรรลุธรรม การบรรลุธรรมของพระนางมหาปชาโคตมีในโคตมีสูตรและวิมุตติสูตรเน้นความสงบใจและสติปัญญาที่เป็นผลมาจากการฝึกแบบธรรมชาติ โคตมีสูตรทำให้ผู้ฝึกมีความรู้ลึกถึงความอดทนและการประจักษ์ และเมื่อผสมกับวิมุตติสูตรที่เน้นการสังเกตและวิเคราะห์ความคิดและอารมณ์จิตใจ ผู้ที่ฝึกธรรมจะเริ่มเข้าใจความจริงในระดับที่ลึกซึ้งซึ่งและความสงบใจในชีวิตประจำวันของตนเองโคตมีสูตรและวิมุตติสูตรช่วยให้ผู้ฝึกพัฒนาความมั่นคงในสิ่งแวดล้อมและความสงบใจในชีวิต ผู้ที่ปฏิบัติตามแนวทางนี้มีโอกาสที่จะบรรลุธรรมแบบพระนางมหาปชาโคตมีโดยเร็วขึ้น เนื่องจากการอาศัยความสงบใจและการเข้าใจความจริงในทุกวันช่วยให้พัฒนาธรรมชาติทางสภาวะแห่งพระธรรมในพุทธศาสนา

คำสำคัญ: การบรรลุธรรม; พระนางมหาปชาโคตมี; โคตมีสูตร; วิมุตติสูตร;

ABSTRACT

The objective of the academic article were to study the autobiography of Queen Pajāpati Gotami before and after her ordination in Duakkhīṇavibhaṅga Sutta, to study the Buddha's teachings on attainment in Vimutti Sutta, and to study the attainment steps of Bhikkhuṇi Pajāpati Gotami in Gotami Sutta. The study was conducted by the documentary research methodology and the descriptive analytics. The research result revealed that the attainment of Bhikkhuṇi Pajāpati Gotami in Gotami Sutta and Vimutti Sutta was a natural process, dependent upon the concentration (Samadhi), including observation to reach mental and intellectual development. Gotami Sutta was aimed at revising the value of the second rebirth, referred to the Buddhist rebirth that was a significant condition for the attainment in Buddhism. Vimutti Sutta was stressed upon observation and analysis of thoughts and mental feelings to comprehend and attain the nature in reality. The attainment like this assisted the practitioner exercise mental development, and stable among challenging surroundings. The revision of what was learned from concentration and observation assisted the practitioner understand the reality and find mental tranquility. As regards, the attainment of Bhikkhuṇi Pajāpati Gotami in Gatami Sutta and Vimutti Sutta was depended upon mental and intellectual concentration as a result from the natural self-training. Gotami Sutta made the trainee experience patience and realization; Vimutti Sutta, focusing on observation and analysis of thoughts and mental feelings, made him/her penetrate in the natural reality at the profound level, and keep more and more peaceful in his/her own daily life. Both Suttas helped the practitioner more stable against the environment and the living life. In summary, the people following such a mental development way like Bhikkhuṇi Pajāpati Gotami had got more opportunities to access Arahantship in Buddhism at a faster level because the mental tranquility and the reality comprehension would assist the trainee to enter the truth in Buddhism.

Keywords: Attainment; Pajāpati; Gotami Sutta; Vimutti Sutta;

บทนำ

การบรรลุธรรมของพระนางมหาปชาบดีโคตมีในโคตมีสูตรและวิมุตติสูตรเป็นหนึ่งใน เป้าหมายสำคัญที่นับว่าเป็นการสูงสุดในพุทธศาสนา แนวทางนี้เน้นการพัฒนาความสงบใจ และสติปัญญาผ่านการสมาธิ และการสังเกตความคิดและอารามจิตใจ โคตมีสูตรและวิมุตติ สูตรเป็นเครื่องมือสำคัญที่ช่วยให้ผู้ฝึกธรรมเข้าใจความจริงและบรรลุธรรมในชีวิตประจำวัน ของตนเอง ซึ่งโคตมีสูตรนั้นเป็นส่วนสำคัญของพระนางกัสาโคตมี ที่เน้นการทบทวนคุณค่า และการมุ่งเข้าสู่ทางธรรม ผู้ฝึกฝนจะสามารถพัฒนาคุณธรรมธรรมที่ทรงคุณค่าในสิ่งแวดล้อมรอบด้านของตนเอง ในทางวิมุตติสูตรนั้นท่านเน้นการสังเกตและวิเคราะห์ ความคิดและอารมณที่มั่นคงทางจิตใจเพื่อเข้าใจความจริงและบรรลุธรรม การบรรลุธรรมแบบนี้ช่วยให้ผู้ฝึกมีการอาศัยตามอารามจิตใจและความคิดที่สงบเพื่อความเข้าใจและบรรลุ ธรรมในชีวิตประจำวันของตนเอง การบรรลุธรรมของพระนางมหาปชาบดีโคตมีในโคตมีสูตรและวิมุตติสูตรเป็น กระบวนการที่อาศัยการสมาธิและการสังเกตเพื่อพัฒนา

ความสงบใจและสติปัญญา โคตมี สูตรเป็นเฉพาะของพุทธศาสนาและเน้นการทบทวนคุณค่าและการแต่งงานทางธรรมเป็น หนึ่งในข้อกำหนดสำคัญในการบรรลุธรรม วิมุตติสูตรเน้นการสังเกตและวิเคราะห์ความคิด และอารมณ์จิตใจเพื่อเข้าใจความจริงและบรรลุธรรม การบรรลุธรรมแบบนี้ช่วยให้ผู้ฝึก พัฒนาความสงบใจและสติปัญญาที่เป็นผลมาจากการฝึกกรรมชาติ คุณภาพนี้ช่วยให้ผู้ฝึกมี การอาศัยตามอารมณ์จิตใจและความคิดที่สงบเพื่อความเข้าใจและบรรลุธรรมในประจำวัน ของตนเองได้ดี

ในบทนำนี้ ได้เสนอข้อมูลเพื่อแสดงให้เห็นเกี่ยวกับการบรรลุธรรมของพระนางมหาป ขาบดีโคตมีใน โคตมีสูตรและวิมุตติสูตร โคตมีสูตรและวิมุตติสูตรนี้มีบทบาทสำคัญในการ พัฒนาความสงบใจและสติปัญญาของผู้ที่ฝึกกรรม และเป็นเส้นทางที่นำไปสู่ความสุขและ ความเข้าใจที่ลึกซึ้งในพุทธศาสนา อ่านต่อเพื่อเข้าใจแนวทางและความสำคัญของการบรรลุ ธรรมในโคตมีสูตรและวิมุตติสูตรได้เพิ่มเติมในเนื้อหาบทความถัดไปของประเด็นที่เกี่ยวข้อง ด้านนี้

ภูมิหลังก่อนอุปสมบทของพระนางปชาบดีโคตมี

เรื่องราวความเป็นมาของพระนางปชาบดีปรากฏในโคตมีสูตรและวิมุตติสูตร พระ มหาปชาบดีโคตมี เป็นพระภิกษุณีรูปแรกที่พระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงประทาน อุปสมบทให้ เนื่องจากประวัติของท่าน เป็นเรื่องราวที่น่าสนใจมากที่ชาวพุทธทั้งหลายควรได้ ศึกษาเรียนรู้อดีตชาติ พระนางเริ่มตั้งความปรารถนาเป็นภิกษุณีผู้เลิศทางรัตตัญญู ในสมัย พระพุทธเจ้าปฐมุตตระ ครั้งนั้น พระนางเกิดเป็นธิดาของอำมาตย์ในกรุงหังสวดี วันหนึ่งได้เข้าไปฟังธรรม จากพระพุทธเจ้าและได้เห็นพระพุทธเจ้าทรงแต่งตั้งภิกษุณีผู้เป็นพระมาตุจฉารูปหนึ่งว่าเป็น เลิศทางรัตตัญญู นางต้องการเป็นอย่างนั้นบ้าง จึงถวายมหาทานแด่พระพุทธเจ้าและภิกษุ สงฆ์ตลอด 17 วัน หมอบกล่าวปรารถนาตำแหน่งนั้น นางได้รับการพยากรณ์จากพระพุทธ องค์ว่า"ในกัปที่แสนแต่กัปนี้ พระศาสดาพระนามว่าโคตม ทรงสมภพในวงศ์พระเจ้าโอกกากราชจักเสด็จอุบัติขึ้นในโลก สตรีผู้นี้จักได้เป็นธรรมทายาทของพระศาสดาพระองค์นั้น จัก เป็นโอรสอันธรรมนิรมิต จักได้เป็นพระสาวิกาของพระศาสดามีนามว่า โคตมี จักได้เป็น พระมาตุจฉาบารุณเลี้ยงชีวิตของพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น จักได้ความเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลายฝ่ายรัตตัญญู" เกิดเป็นหัวหน้านางทาสี พระมหาปชาบดีโคตมีได้เคยเกิดเป็น หัวหน้านางทาสีมีนางทาสี 500 คน พระนางพร้อมทาสีทั้งหมด ได้ช่วยกันสร้างกุฏิถวาย พระปัจเจกพุทธเจ้า 500 องค์ ได้นิมนต์ให้พระปัจเจกพุทธเจ้าจำพรรษาตลอด 3 เดือนและ ร่วมกันจัดอาหารถวายพระปัจเจกพุทธเจ้า พอครบ 3 เดือน พระนางได้ให้ทาสีทุกคนจัดผ้า สาฎกมาคนละผืนรวมได้ 500 ผืน แล้วนำผ้าเหล่านั้นมาทำเป็นไตรจีวรถวายพระปัจเจกพุทธเจ้า 500 องค์ พระนางพร้อมด้วยนางทาสีทั้งหมดได้ร่วมกันทำบุญกุศลตลอดสิ้น อายุขัยเมื่อตายแล้วได้ไปบังเกิดในดาวดึงส์เทวโลกพบพระปัจเจกพุทธเจ้า 500 องค์ บุตร ของนางปทุมวดี

ในชาติต่อมาพระมหาปชาบดีโคตมีไปได้เกิดในเรือนของหัวหน้าช่างทอหูกไม้ไกลจากกรุงพาราณสี วันหนึ่งพระปัจเจกพุทธเจ้าจำนวน 500 องค์ซึ่งเป็นบุตรของนางปทุมวดีอันพระเจ้าพาราณสีนิมนต์ไว้มาถึงประตูราชนิเวศน์แต่ไม่พบใคร ๆ ที่จะดูแลเลย จึงกลับออกไปผ่านหมู่บ้านช่างทอหูก พระมหาปชาบดีโคตมีเห็นเข้าจึงได้ถวายภัตตาหารพระปัจเจกพุทธเจ้า 500 องค์นั้น เมื่อพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลายฉันภัตตาหารเสร็จจัก

ได้เหาะกลับไปสู่เขาคันธมาทน์ พระมหาปชาบดีโคตมีได้ทรงตั้งมั่นในการทำบุญกุศลทุกประการตลอด ชีวิตจนสิ้นอายุขัย

ชาติภูมิ (พระชาติสุดท้ายเป็นพระมาตัจฉา) บุตรสาวของช่างทอหูกนั้นได้มาเกิดใน เรือนของพระเจ้ามหาสุปพุทธะ แห่งกรุงเวทหะ พระประยูรญาติถวายพระนามว่า โคตร มี เป็นพระกนิษฐภคินีของพระนางมหามายา เมื่อเจริญวัยแล้ว พระเจ้าสุทโธทนะทรงอภิเษก กับพระนางทั้งสองคือพระนางมหามายาและพระนางมหาปชาบดีโคตมี กาลต่อมาพระ โภธิสัตว์จุติจากสวรรค์ชั้นดุสิต ทรงถือปฏิสนธิในพระครรภ์ของพระนางมหามายาเทวี ใน วันที่ 17 นับแต่พระโภธิสัตว์ประสูติแล้ว พระนางมหามายาเทวีเสด็จสวรรคต แล้วไปบังเกิด ในสวรรค์ชั้นดุสิต พระเจ้าสุทโธทนะจึงทรงสถาปนาพระนางมหาปชาบดีโคตมีผู้เป็นพระมาตัจฉาของพระโภธิสัตว์ไว้ในตำแหน่งพระอัครมเหสี เวลานั้นนันทกุมาร พระโอรสของพระ นางปชาบดีโคตมีก็ประสูติ แต่พระนางทรงมอบพระนันทกุมารให้พระพี่เลี้ยงนางนมเลี้ยงดู ส่วนตัวพระนางทรงบำรุงเลี้ยงพระโภธิสัตว์ด้วยพระองค์เอง ทรงทอผ้าเพื่อถวาย พระพุทธเจ้า ทำให้เกิดพระสูตรชื่อ ทักขินาวิมังคสูตร

เมื่อพระโภธิสัตว์ลี้ลิตถะเสด็จออกมหาภิเนษกรรม และตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว ได้ทรงเสด็จมาโปรดพระประยูรญาติที่กรุงกบิลพัสดุ์นั้น พระมหาปชาบดี โคตรมีทรงทราบข่าวจึงตั้งพระทัยที่จะถวายผ้าจีวรแก่พระศาสดา พระนางจึงลงมือทอผ้า ทำจีวรเพื่อถวายแด่พระพุทธเจ้าด้วยพระองค์เอง แล้วนำไปถวายที่สำนักของพระพุทธเจ้า

พระนางกราบทูลพระพุทธเจ้าว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ผ้าใหม่คู่นี้หม่อมฉันกรอด้ายทอ เอง ตั้งใจอุทิศพระผู้มีพระภาคเจ้า ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอาศัยความอนุเคราะห์ โปรด รับผ้าใหม่ทั้งคู่ของหม่อมฉันเถิด” พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า “ดูก่อนโคตรมี ท่านจงถวายสงฆ์เถิด เมื่อถวายสงฆ์แล้ว จักเป็นอันท่านได้บูชาทั้งอาตมาภาพและภิกษุสงฆ์” แต่พระนางก็ยัง แสดงความจำนงที่จะถวายพระพุทธเจ้า จึงกราบทูลเป็นครั้งที่ 2 และ 3 แต่พระพุทธเจ้าก็ ยังตรัสให้ถวายแก่สงฆ์แม้พระอานนท์จะช่วยกราบทูลให้ก็ตาม สุดท้ายพระองค์ก็ทรงมีอุปการะแก่พระนางทำให้พระนางถึงพระรัตนตรัย มีศีล 5 และหมดความสงสัยในอริยสัจ 4 จากนั้นทรงแสดงการให้ทาน 2 ประเภท คือ ปาฏิบุคลิกทาน 14 อย่าง และสังฆทาน 137 อย่าง เรียกพระธรรมเทศานี้ว่า ทักขินาวิมังคสูตร

หลักธรรมที่ทำให้บรรลุธรรม

หลักธรรมคำสอนของพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้ามีมากมาย แต่หลักธรรมที่เป็นหลักปฏิบัติที่สนับสนุนการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า เรียกว่า โภธิปักขิยธรรม เป็นหลักปฏิบัติ เพื่อการบรรลุ ธรรม มี 17 หมวด 307 ประการ ได้แก่ สติปัฏฐาน 4 สัมมัปปธาน 4 อิทธิ บาท 4 อินทรีย์ 5 พละ 5 โพชฌงค์ 7 และมรรคมีองค์ 8 ธรรมในแต่ละหมวดมีความ สมบูรณ์ในตัว การปฏิบัติตามหลักธรรม หมวดใดหมวดหนึ่งอย่างสมบูรณ์ย่อมมีผลเท่ากับ ปฏิบัติในหมวดธรรมที่เหลือ ทั้งนี้เมื่อผู้ปฏิบัติสามารถทำวิปัสสนาให้แจ้งเห็นจริงในไตรลักษณ์ด้วยปัญญาแล้ว การบรรลุมรรคผลก็จะเกิดขึ้นเองอันเป็นปัจจัยตั้ง ที่ผู้ปฏิบัติเองจะรู้ ได้เอง เมื่อถึงเวลาที่พร้อมสมบูรณ์ด้วยปัญญาแล้ว การปฏิบัติเพื่อการหลุดพ้นสู่เป้าหมาย สูงสุดในพระพุทธศาสนานั้นยังมี

องค์ประกอบอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องช่วยส่งเสริมให้กระบวนการ บรรลุธรรมสมบูรณ์ขึ้นอีก ได้แก่ องค์ประกอบที่เกี่ยวกับบุคคลผู้ที่จะบรรลุธรรม และ หลักธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดการบรรลุธรรม บุคคลผู้ที่จะบรรลุธรรมนับเป็นองค์ประกอบ สำคัญอย่างหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการบรรลุธรรมโดยตรง ซึ่งบุคคลผู้ที่จะบรรลุธรรม ได้นั้นจะต้องไม่เป็นอกัปปบุคคล 5 ประเภท และต้องเป็นผู้มีสติปัญญาสามารถแนะนำได้ เป็นผู้ตั้งอยู่ในฐานะเป็นผู้ฟังธรรม ผู้แสดงธรรม ผู้สาธยายธรรม ผู้ตรีกตรองเพ่งตามด้วยใจที่มีธรรม และผู้เรียนสมาธินิมิต มนสิการที่ทรงจำได้ดี บุคคลผู้มีคุณสมบัติในทุกประการนี้ย่อมทำให้ตัวเองเกิดความยินดี กายใจสงบ และมีจิตตั้งมั่นจนทำให้จิตไม่ประมาท มีความเพียร มีใจเด็ดเดี่ยวอยู่ ทำอัสวะที่ยังไม่สิ้นไป ให้ถึงความสิ้นไป การบรรลุธรรม ซึ่งเกิดจากการได้ฟังธรรม การได้แสดงธรรม ได้สาธยายธรรม ได้ตรีกตรองธรรม ได้สมาธินิมิต ได้อาศัยธรรมและได้รับคำแนะนำจากผู้รู้แล้วย่อมทำให้บุคคลนั้นสามารถบรรลุธรรมกลายเป็นอริยบุคคลได้ โดยทั้งนี้นอกจากหลักธรรมที่นำไปสู่การบรรลุธรรมคือ โพธิปักขิยธรรม 37 ประการแล้วผู้ปฏิบัติจำต้องปฏิบัติตนตามหลักธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดการบรรลุธรรมอีกคือ หลักสังโยชน์ หลักอริยสัจ 4 และหลักอายตนะ 12 สังโยชน์ 10 เป็นกิเลสที่ผูกมัดจิตใจจนไว้กับทุกข์ ทำให้ไม่สามารถบรรลุธรรมได้คือ 1) สักกายทิฏฐิ คือ ความเห็นแก่ขันธ 5 ของตนเอง 2) วิจิกิจฉา คือ ความลังเลสงสัยในเรื่องต่าง ๆ 3) สีลัพพตปรามาส คือ ความยึดถือในศีลอย่างงมงาย เชื่อถือโชคกลางหรือพิธีกรรมต่าง ๆ 4) กามราคะ คือ ความยินดีในกามคุณ 5 มีรูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ 5) ปฏิฆะ คือ ความกระทบกระทั่งทางใจทำให้ไม่สบายใจ 6) รูปราคะ คือ ความติดใจในรูปธรรม 7) อรูปราคะ คือ ความติดใจในอรูปธรรม 8) มานะ คือ ความถือตัว ถือตน 9) อุทธัจจะ คือ อารมณ์ฟุ้งซ่าน 10) อวิชชา คือ ความไม่รู้แจ้งในอริยสัจ 4 ซึ่งสังโยชน์ทั้ง 10 ประการนี้ ถ้าบุคคลสามารถลด ละ เลิกได้แล้ว หนทางการบรรลุธรรมในระดับต่าง ๆ ย่อมเป็นไปตามกำลังแห่งสติปัญญาอริยสัจ 4 เป็นหลักธรรมสำคัญที่ครอบคลุมคำสอนทั้งหมดในพระพุทธศาสนาเป็นหลักธรรมที่ช่วยส่งเสริมให้ผู้ปฏิบัติตามหลักโพธิปักขิยธรรม 37 เข้าถึงความ เป็นอริยะ สามารถบรรลุธรรมได้ เป็นการเพ่งดูกิเลสที่เป็นต้นเหตุแห่งทุกข์ มีความอยาก ความยึดถือตัวตนเป็นที่ตั้ง ทำให้ชีวิตถูกบีบคั้นด้วยความเร่าร้อน กระทบกระวาย เกลียดชัง เบื่อหน่าย เป็นต้น เมื่อจิตหลุดพ้นเป็นอิสระจากทุกข์ ความเบื่อหน่าย ความคับข้องใจ รู้แจ้งในไตรลักษณ์ปฏิบัติตนตามอริยมรรคมีองค์ 8 ก็ จะประสบกับความสุข ความสงบ เบิกบานใจ เป็นพระอริยบุคคลผู้ทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานได้ในที่สุดอายตนะ หมายถึง ทางรับรู้ มี 5 อย่าง ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นแดนต่อความรู้ภายใน จึงเรียกว่า อายตนะภายใน และแดนต่อความรู้ภายนอกเรียกว่า อายตนะภายนอก ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สิ่งต้องกายและสิ่งที่ใจนึก การประจวบหรือบรรจบพร้อมกันแห่งอายตนะทั้งภายนอกและภายในเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดกระบวนการรับรู้ เมื่อกระบวนการรับรู้เกิดขึ้น จิตทำหน้าที่ปรุงแต่ง ความคิดว่า ชอบ ไม่ชอบ หรือเฉย ๆ ซึ่งการคิดนั้นมีอิทธิพลต่อการกระทำกรรม กล่าวคือ เมื่อคิดดีก็จะส่งผลต่อการกระทำดี ถ้าคิดชั่วก็จะส่งผลต่อการกระทำชั่วตามมาด้วย อายตนะเป็นองค์ธรรมที่เนื่องอยู่ในปฏิจกสมุปบาท อันเป็นธรรมแห่งการบรรลุอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณของพระพุทธเจ้าแสดงให้เห็นถึงกระบวนการเกิดทุกข์และการดับทุกข์ เป็น สภาวะของสิ่งทั้งหลายที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้นตามเหตุปัจจัยส่งผลให้ทุกสรรพสิ่งเป็นไป ตามธรรมชาติ เป็นทางเกิดของกรรมทั้งที่เป็นกุศลและอกุศลดังนั้น ผู้ปฏิบัติจึงไม่ควรยึดมั่น ถือมั่นในอาการที่เกิดขึ้นตามเหตุปัจจัยนั้น เพราะเป็นเหตุ

แห่งความทุกข์ และความทุกข์นี้จะ กักขังสัตว์ให้ตกอยู่ในวัฏฏสงสารไม่สามารถหลุดพ้นได้ บุคคลจะสิ้นความทุกข์ได้เมื่อ กำหนดรู้ด้วยปัญญาจนสามารถคลาย ลด ละและดับกิเลสทั้งปวงได้อย่างสิ้นเชิง จึงจะ สามารถบรรลुरुทธมสู่ความเป็นอริยบุคคลทำพระนิพพานให้แจ้งได้ อันเป็นเป้าหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา

การปฏิบัติเพื่อการบรรลुरुทธมนั้นมีหลักไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญาเป็น หลักธรรมพื้นฐานเบื้องต้นที่ผู้ปฏิบัติในทุกระดับพึงให้ความสำคัญก่อนที่จะปฏิบัติใน หลักธรรมอื่น ๆ โดยกระบวนการแห่งไตรสิกขาก็มาจากหลักโพธิปักขิยธรรม 37 ประการ นั่นเอง การที่ผู้ปฏิบัติจะก้าวไปสู่การปฏิบัติเพื่อความพ้นทุกข์ได้นั้นจำต้องมีหลักธรรมที่ นำไปสู่การบรรลुरुทธม อันได้แก่ โพธิปักขิยธรรม 37 หลักสังโยชน์ 10 หลักอริยสัจ 4 หลักอายตนะ 12 เป็นหลักธรรมที่ส่งเสริมการบรรลुरुทธมร่วมกับการปฏิบัติสมณะกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน จึงจะสามารถบรรลुरुทธมเป็นอริยบุคคลได้ ระดับขั้นตอนของการบรรลुरुทธมเป็นเครื่องกำหนดผลสำเร็จของการปฏิบัติธรรม โดยมีผลการปฏิบัติปรากฏตามลำดับ คือ การบรรลुरुทธมขั้นที่ 1 เรียกพระโสดาบัน การบรรลुरुทธมขั้นที่ 2 เรียกพระ สกทาคามี การบรรลुरुทธมขั้นที่ 3 เรียกพระอนาคามี และการบรรลुरुทธมขั้นที่ 4 เรียกพระอรหันต์ วิธีปฏิบัติเพื่อ การบรรลुरुทธมโดยทั่วไปมี 3 วิธี คือ วิปัสสนาที่มีสมณะนำหน้า สมณะที่มีวิปัสสนานำหน้า และสมณะที่มีวิปัสสนาควบคู่กันไป วิธีปฏิบัติเพื่อการบรรลुरुทธม ทั้ง 3 วิธีนี้เป็นวิธีปฏิบัติที่ทำให้เกิดปัญญาอันเป็นหนทางเพื่อการบรรลุ มรรค ผล นิพพาน ในพระพุทธศาสนา ซึ่งผู้ปฏิบัติธรรมอันหมดจดจากกิเลสเป็นอริยบุคคลผู้เข้าใจในไตรลักษณ์ คือ ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความเป็นอนัตตาไม่มีตัวตน การปฏิบัติภาวนาเป็น เครื่องอบรมทางกาย ทางจิต และทางปัญญา คืออารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งสมณะและวิปัสสนาภาวนา โดยการเจริญสมณะสลักับวิปัสสนา หรือการเจริญควบคู่กันไป เพื่อฝึกจิตให้เกิดปัญญา เกิดความรู้แจ้งในรูปนามที่เป็นสภาวะธรรม ซึ่งการพิจารณาเห็นลักษณะของสภาวะธรรมมี 7 ประการ คือ ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความไม่มีตัวตน ความน่าเบื่อหน่าย ความคลายกำหนด ความดับกิเลส ความสลัดทิ้งกิเลส ส่วนปัญญาที่เห็นแจ้งชัดในรูปนามหรือขั้น 5 ว่ามีลักษณะของความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความไม่ใช่ตัวตน ถือเป็น ภาวนาปัญญาที่ทำให้จิตของผู้ปฏิบัติพ้นจากทุกข์ทั้งปวง และมุ่งสู่ความสงบอันมีนิพพาน เป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา ปัญญาชนิดนี้จะเกิดขึ้นได้ด้วยการเจริญวิปัสสนา จนทำให้เข้าใจถึงอริยสัจ 4 เพื่อบรรลุ มรรค ผล นิพพาน ตามกำลังสติปัญญาญาณของอริยบุคคล

การบรรลुरुทธมเป็นการเปลี่ยนสภาวะจากปุถุชนเป็นอริยบุคคลขั้นใดขั้นหนึ่งตามสภาวะ การละและกำจัดกิเลสได้ตามกำลังของมรรคนั้น ๆ จากการละกำจัดสังโยชน์เบื้องต้น จนถึงขั้นการละกำจัดสังโยชน์ทั้ง 10 อย่างเป็นได้ ระดับของการบรรลुरुทธมสามารถแบ่งออกเป็นระดับมรรคได้ 4 ระดับ คือ 1) โสดาปัตติมรรค 2) สกทาคามีมรรค 3) อนาคามีมรรค 4) อรหันตมรรค ระดับผลแบ่ง ได้ 4 ระดับ คือ 1) โสดาปัตติผล 2) สกทาคามีผล 3) อนาคามีผล 4) อรหันตผล และสุดท้ายคือ นิพพาน 1 รวมเป็น ๙ ระดับ นั่นเอง เมื่อผู้ปฏิบัติปฏิบัติจนสามารถบรรลुरुทธมได้ตามระดับการละสังโยชน์ ซึ่งมีระดับมรรค 4 ระดับผล 4 และนิพพาน 1 นั้น ผลแห่งการบรรลुरुทธมสู่ความเป็นอริยบุคคลนั้นจึงศึกษาถึงเรื่องของความทรงคุณวิเศษ ที่เกิดขึ้นจากการบรรลुरुทธมอันเป็นผลที่เกิดจากวิธีการปฏิบัติสู่การบรรลुरुทธมที่ต่างกัน ถึงแม้ว่าความเป็นพระอรหันตญาณสพเกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัติธรรมมีเท่ากันแล้วก็ตาม ท่านก็จัดประเภทของพระอรหันต์ไว้ 4 ประเภท คือ 1) สุขวิปัสสโก 2) เต

วิซโซ 13) ฉพภัญญู 4) ปฏิสัมพันธ์ปิดโต พระอรหันต์ประเภทที่ 2 3 และ 4 มีสมถกัมมัฏฐานเป็นบาทฐาน เมื่อสำเร็จพระอรหันต์จะทรงคุณวิเศษตามญาณที่ได้บรรลุ ประเภทที่ 1 ไม่มีสมถกัมมัฏฐานเป็นบาทฐานเมื่อสำเร็จพระอรหันต์แสดงคุณวิเศษไม่ได้

จากกระบวนการบรรลุธรรมในโคตมีสูตรและวิมุตติสูตรตามเนื้อหาข้างต้นที่กล่าวมานั้น ผู้วิจัยได้กำหนดกรอบและหัวข้อวิธีการที่พระพุทธสาวิกาบรรลุธรรมไว้เพื่อใช้เป็นแนวทางที่จะนำไปสู่การวิเคราะห์ถึงกระบวนการบรรลุธรรมของบุคคลผู้ที่จะบรรลุธรรมที่ปรากฏในโคตมีสูตรและวิมุตติสูตรไว้ดังนี้

1. ลักษณะของการบรรลุธรรม
2. เหตุแห่งการบรรลุธรรม
3. หลักธรรมที่นำไปสู่การบรรลุธรรม
4. องค์ประกอบและขั้นตอนที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการบรรลุธรรม
5. วิธีปฏิบัติของการบรรลุธรรม
6. ระดับและผลแห่งการบรรลุธรรม

การออกบวชและการบรรลุธรรมที่ปรากฏในโคตมีสูตรและวิมุตติสูตร

พระมหาปชาบดีโคตมีทรงปรารถนาที่จะออกบวชพร้อมด้วยพระชายาของเหล่า ศากยกุมาร 500 ท่าน อันสามีทั้งหลายพากันออกบวชเป็นภิกษุทั้งหมด พวกนางจึง ปรารถนาออกบวชเช่นกันโดยมีพระมหาปชาบดีโคตมีเป็นหัวหน้า ตัดพระเกศา ครองผ้ากาสาเยเดินทางสู่กรุงเวสาลี ได้พบพระอานนท์เถระช่วยทูลขอ บวช สำเร็จด้วยครุธรรม 4 ดังนี้ 1) ภิกษุณีอุปสมบทแล้วแม้ 100 ปี ต้องกราบไหว้ ลุกรับ ทำอัญชลีกรรม สามิจักรกรรม แก่ ภิกษุที่แม้จะอุปสมบทในวันนั้น 2) ภิกษุณีไม่พึงอยู่จำพรรษาในอาวาสที่ไม่มีภิกษุ 3) ภิกษุณี ต้องหวังธรรม 2 ประการ คือ ถามวันอุโบสถ 1 เข้าไปฟังคำสอน 1 จากภิกษุสงฆ์ ทุกกึ่งเดือน 4) ภิกษุณีอยู่จำ พรรษาแล้ว ต้องพิจารณาในสงฆ์ 2 ฝ่ายโดยสถานทั้ง 3 คือ โดยได้เห็น 1 โดยได้ยิน 1 โดยรังเกียจ (สงสัย) 1 5) ภิกษุณีต้องธรรมหนักแล้ว (สังฆาทิเสส) ต้องประพฤติปักขมานัตในสงฆ์ 2 ฝ่าย 6) ภิกษุณีต้องแสวงหา อุปสัมปทาใน สงฆ์ 2 ฝ่าย เพื่อสิกขมานาผู้มีสิกขาอันศึกษาแล้วในธรรม 6 ประการ ครบ 2 ปีแล้ว 7) ภิกษุณีไม่ พึงดำบริภาษภิกษุ แม้ปรียายไตปรียายหนึ่ง 4) ภิกษุณีไม่พึงว่ากล่าวตักเตือนภิกษุ แต่ภิกษุว่ากล่าวตักเตือน ภิกษุณีได้ เมื่อพระมหาปชาบดีโคตมีเถรีได้อุปสมบทแล้วทรงเห็น

ว่าตนเองบวชเมื่อมีอายุมากแล้ว ได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้ากราบทูลว่า “ขอพระผู้มีพระภาคเจ้า โปรดแสดงธรรม โดยย่อ ที่หม่อมฉันฟังแล้วจะเป็นผู้เดียวหลีกออก ไม่ประมาท มีความเพียร มีตนส่งไปอยู่”พระพุทธเจ้าตรัสให้ เข้าใจหลักการของพระธรรมวินัยว่า “ดูก่อนโคตมี ท่านจง รู้ว่าธรรมเหล่าใด 1) เป็นไปเพื่อความกำหนด ไม่ เป็นไปเพื่อคลายกำหนด 22) เป็นไปเพื่อ ความประกอบไว้ ไม่เป็นไปเพื่อความพราก 3) เป็นไปเพื่อความสะสม ไม่เป็นไปเพื่อความไม่ สะสม 4) เป็นไปเพื่อความมกมาก ไม่เป็นไปเพื่อความมกน้อย 5) เป็นไปเพื่อความไม่ สันโดษ ไม่เป็นไปเพื่อความสันโดษ 6) เป็นไปเพื่อความคลุกคลีหมู่คณะ ไม่เป็นไปเพื่อความ สงัด 7) เป็นไปเพื่อ ความเกียจคร้าน ไม่เป็นไปเพื่อความปรารถนาความเพียร 8) เป็นไปเพื่อความเป็นคนเลี้ยงยาก ไม่เป็นไปเพื่อ ความเป็นคนเลี้ยงง่าย

พระนางปชาบดีโคตมี ท่านพึงทรงจำไว้โดยส่วนตัวว่า "นันทโมไชธรรม นันทโมไช วินัย นันทโมไชสัตตศาสนา" ที่ตรงข้ามจากนี้ "เป็นธรรม เป็นวินัย เป็นสัตตศาสนา" กล่าวคือ ตรีธรรมที่ประกอบสัตว์ไว้ในทุกข์ 4 และธรรมนำออกจากทุกข์ 4 ในอัฐกนิบาตเล่าว่า ลักษณะตติสนิธรรมวินัย 4 อย่างนี้ ทรงแสดงแก่พระมหาปชาบดีโคตมีที่ป่ามหาวัน ใกล้ กรุงเวสาลี อรรถกถาว่า พระเถรีได้บรรลุพระอรหัตด้วยพระโอวาทนี้

การบรรลุธรรม

พระมหาปชาบดีโคตมีเป็นพระเถรีที่มีปฏิปทา ตั้งใจแน่วแน่ที่จะบวชโดยไม่ย่อท้อ แม้ออนแรก ๆ จะได้รับการปฏิเสธ ก็พยายามจนกระทั่งได้รับพุทธานุญาตในที่สุด ทรงมีความอดทนเป็นอย่างยิ่ง อดทนต่อความทุกข์ยากลำบากแม้จะต้องปฏิบัติตามครุธรรม 4 ประการ ซึ่งยากยิ่งต่อการปฏิบัติ ทรงมีความเคารพในธรรมอย่างยิ่ง แม้พระเถรีจะเป็นพระมารดาเลี้ยงของพระพุทธเจ้า ก็ปฏิบัติตนเป็นสาวิกาก็ดี คอยฟังพระพุทธโอวาท และปฏิบัติตามที่ทรงแนะนำ เมื่อพระมหาปชาบดีโคตมีเถรีรับกรรมฐานจากพระพุทธเจ้าแล้วก็สามารถทำให้แจ้งพระอรหัตได้ ส่วนภิกษุณีอีก 500 รูปก็บรรลุพระอรหัตเมื่อได้ฟังธรรม ชื่อ นันทาทสฺสฺร จากพระนันทะ ต่อมาพระพุทธเจ้าทรงแต่งตั้งพระมหาปชาบดีโคตมีเถรี เป็นภิกษุณีผู้เลิศทางรัตตัญญูหลังบรรลุพระอรหัตแล้ว พระเถรีได้กราบทูลพระพุทธเจ้าว่า "ข้าแต่พระพุทธเจ้าผู้แก่แล้วแล้ว ผู้สูงสุดกว่าสัตว์ทั้งปวง หม่อมฉันขอนอบน้อมแด่พระองค์ผู้ ทรงช่วยปลดปล่อยหม่อมฉันและคนอื่นเป็นอันมากให้พ้นจากทุกข์... หม่อมฉันได้พบพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นแล้ว อตภาพนี้เป็นอัตภาพสุดท้าย ขาดิสงสารสิ้นไปแล้ว บัดนี้ภพใหม่มิได้.... กราบทูลขอขมาลาณีพพาน เมื่อพระมหาปชาบดีเถรีทรงมีพระชนมายุอยู่ 120 ปี วันหนึ่งพระเถรีออกจากผลสมาบัติแล้วเกิดความโสมนัส รำพึงถึงอายุสังขารของพระองค์ ทรงทราบว่ายอายุสังขารของพระองค์สิ้นแล้วจึงไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าเพื่อกราบทูลขอขมาลาณีพพาน พระเถรีกราบทูลว่า "หม่อมฉันขอน้อมนมัสการ... หม่อมฉันมรณะเป็นครั้งสุดท้าย หม่อมฉันจะไม่ได้เห็นพระองค์อีก... ถ้าโทษอะไร ๆ ของหม่อมฉันมีอยู่ ขอพระองค์ได้โปรดกรุณาอดโทษแก่หม่อมฉันด้วยเถิด.... พระพุทธเจ้าตรัสว่า "ดูก่อนโคตมี ผู้ประดับไปด้วยคุณ ชื่อว่านิพพานก็สมควรแก่ท่าน จะมีโทษอะไรเมื่อท่านบอกว่าจะลาณีพพาน พระตถาคตจักกล่าวอะไรแก่ท่านให้มากไปเล่า เมื่อภิกษุสงฆ์ของพระตถาคต บริสุทธิ์ไม่บกพร่อง ท่านจะออกไปเสียจากโลกนี้ก็ควร เพราะในเวลาสว่างเมื่อดวงดาวหมดแสง จันทเลขา ก็เห็นเลื่อนไป" จากนั้นพระเถรีและภิกษุณีทั้งหลายพากันทำประทักษิณพระพุทธเจ้า ครั้นเมื่อพระมหาปชาบดีเถรีถวายบังคมลาพระพุทธเจ้าแล้วก็เหาะขึ้นไปสู่อากาศ แสดงฤทธิ์เป็นอันมากตามพุทธานุญาต คือ คนเดียวเป็นหลายคน ทำให้ปรากฏก็ได้ ทำให้หายก็ได้ ทะลุกำแพงภูเขาไปได้ ผุดขึ้นต่ำลงแม้ในแผ่นดิน เดินบนน้ำ เหาะไปในอากาศ เหมือนนก ใช้อำนาจทางกายไปตลอดพรหมโลกก็ได้ ... ทำโลกให้เคลื่อนด้วยพวงดอกไม้ แล้วลงสู่พื้นปฐพีกราบทูลลาณีพพาน

ต่อจากนั้นพระมหาปชาบดีเถรีก็เข้าปฐมฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน แล้วเข้าอากาสนัญญาตนฌาน วิญญาณัญญาตนฌาน อากิญจัญญาตนฌาน และเนวสัญญานาสัญญาตนฌาน โดยอนุโลมและปฏิโลม แล้วก็เข้าปฐมฌานไปจนถึงจตุตถฌาน ออกจากจตุตถฌานแล้วก็ดับเหมือนเปลวประทีปปราศจากเชื้อแล้วดับไป ฉะนั้น เกิดแผ่นดินไหวใหญ่ สายฟ้าก็ตกลงจากนภากาศ กลองทิพย์ก็บันลือลั่นขึ้นเอง

ทวยเทพก็พากันคร่ำครวญ ฝนดอกไม้ก็ตกลงจากอากาศสู่พื้นดิน ... พระพุทธเจ้าตรัสเรียกพระอานนท์แล้ว สั่งให้ไปประกาศให้ภิกษุสงฆ์ทราบถึงการนิพพานนั้น พระอานนท์ผู้เคยร่ำเรียง ก็หมดความร่ำ เรียง มีดวงตาเต็มด้วย น้ำตา ประกาศด้วยเสียงสะอื้นร่ำร้องให้เสียงเบาเคลือบ

สรุปความว่า การบรรลุธรรมของพระนางมหาปชาโคตมามีลักษณะเป็นขั้นตอนและความพยายามต่อเนื่อง ผู้ศึกษาจะต้องทำความเข้าใจและฝึกฝนในทั้งโคตมสูตรและวิมุตติสูตรเพื่อเตรียมพร้อมในการบรรลุธรรมและการผ่านการเติบโตทางธรรม การบรรลุธรรมมีเป้าหมายในการปลดปล่อยจากวงจรความทุกข์และความเครียดของชีวิต มันเหมือนการพบกับความสุขและความสงบในระดับที่สูงที่สุด เป็นการเดินทางที่นำมีความสุขและประสิทธิภาพ

พระนางกีสาคโคตมามีบรรลุธรรมตามปรากฏในโคตมสูตรและวิมุตติสูตรเป็นการศึกษาและฝึกฝนที่เกี่ยวกับความทุกข์ของชีวิตและความสงบใจในจิตใจ มันเป็นการเดินทางที่ยากและต้องการความอดทนสมบุรณ์ของปัญญาและการทำงานหนัก แต่มันมีค่าและประสิทธิภาพอย่างมากในการช่วยให้เราพบความสุขและความเติบโตทางธรรมในชีวิตของเรา นี่เป็นภาพรวมของการบรรลุธรรมของพระนางกีสาคโคตมามีในโคตมสูตรและวิมุตติสูตร พระนางกีสาคโคตมามีบรรลุธรรมได้เพราะการตามหาทางสู่ความสงบและสติปัญญาที่สูงขึ้นผ่านการฝึกฝนและปฏิบัติตามหลักการของพุทธศาสนา มีหลักการหลายประการที่ส่งผลให้เขาสามารถบรรลุธรรมได้ การเรียนรู้ถึงความทุกข์ การตามหาความจริงโดยการรับรู้ถึงความทุกข์ในชีวิต พระนางเข้าใจว่าความทุกข์เป็นสิ่งธรรมดาในชีวิตมนุษย์และต้องการทางพ้นจากการทำความเข้าใจเรื่องความมีชีวิตเพื่อบรรลุธรรม พระนางได้ศึกษาและรับรู้ถึงธรรมชาติของการมีชีวิต ทราบถึงวงจรการเกิดและตายและความเชื่อในการกรรมกรรม (การกระทำและผลลัพธ์) สมาธิเป็นเครื่องมือสำคัญในการพัฒนาสติปัญญาและการบรรลุธรรม พระนางฝึกสมาธิเพื่อให้อารมณ์สงบและมีสติปัญญาการสังเกตและการตั้งคำถามพระนางกีสาคโคตมามีสังเกตและตั้งคำถามเพื่อให้เขาเข้าใจความจริงและพระพุทธเจ้าได้สอนให้สังเกตระดับลึกซึ่งปฏิบัติคุณค่าและความสามัคคีพระนางปชาบดีโคตมามีสร้างคุณค่าและความสามัคคีในชีวิตของพระนาง การช่วยเหลือผู้อื่นและการสร้างความกรุณาอยู่ในสิ่งที่นักปราชญ์เรียกว่า "ธรรมชาติของบรรดามนุษย์" พระนางฝึกตามพุทโธวาท เห็นคุณค่าและประโยชน์ของการพึ่งพาพระพุทธโธวาทนั้น พระนางได้เรียนรู้ต้องการจะประพฤติดนให้เป็นตัวอย่างแก่คนอื่น การบรรลุธรรมของพระนางนั้นนับว่ามีความมุ่งมั่นและความอดทนสมบุรณ์ในการฝึกฝนและ การพัฒนาสติปัญญา และผ่านการฝึกฝนที่ตรงไปตรงมาตามหลักการพุทธศาสนา เขาบรรลุธรรมและตระหนักถึงความจริงของชีวิตในรูปแบบที่สงบและสติปัญญา

กีสาคโคตมามีสังเกตและตั้งคำถามเพื่อให้เขาเข้าใจความจริงและพระพุทธเจ้าได้สอนให้สังเกตระดับลึกซึ่งปฏิบัติคุณค่าและความสามัคคีพระนางปชาบดีโคตมามีสร้างคุณค่าและความสามัคคีใน ชีวิตของพระนาง การช่วยเหลือผู้อื่นและการสร้างความกรุณาอยู่ในสิ่งที่นักปราชญ์เรียกว่า "ธรรมชาติของบรรดามนุษย์" พระนางฝึกตามพุทโธวาท เห็นคุณค่าและประโยชน์ของการพึ่งพาพระพุทธโธวาทนั้น พระนางได้เรียนรู้ต้องการจะประพฤติดนให้เป็นตัวอย่างแก่คนอื่น การบรรลุธรรมของพระนางนั้นนับว่ามีความมุ่งมั่นและความอดทนสมบุรณ์

ในการฝึกฝนและ การพัฒนาสติปัญญา และผ่านการฝึกฝนที่ตรงไปตรงมาตามหลักการพุทธศาสนา เขา บรรลุธรรมและตระหนักถึงความจริงของชีวิตในรูปแบบที่สงบและสติปัญญา

เอกสารอ้างอิง

- กรมการศาสนา. (2525 ก). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง เล่มที่ 22 พระสุตตันตปิฎก เล่ม 14 อังคุตตรนิกาย ปัญจก-ฉักกนิบาต*. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร: กระทรวงศึกษาธิการ
- กรมการศาสนา. (2525 ข). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง เล่ม 23 พระสุตตันตปิฎก เล่ม 15 อังคุตตรนิกาย สัตตก-อัฐก-นวกนิบาต*. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร: กระทรวงศึกษาธิการ
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). (2551). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*. พิมพ์ครั้งที่ 12. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- พระประศาสน์ ขยาริโต. (อร่ามวานิชย์). (2563). *กระบวนการบรรลุธรรมของพุทธสาวิกาในพุทธปรัชญาเถรวาท*. พิมพ์ครั้งที่ 1. นครปฐม: โรงพิมพ์มูลนิธิมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย
- พรทิพย์ พรมาชาติ. (2564). *ศึกษาเชิงเปรียบเทียบการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับการบรรลุธรรมแบบฉบับปล้นในคำสอนของพระโพธิธรรม*. พิมพ์ครั้งที่ 1. พระนครศรีอยุธยา: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- นายดุขฎฐิ์ สุนทร. (2561). *การบำเพ็ญบารมีและการบรรลุธรรมของพระมหากัจจายนเถระ*. พิมพ์ครั้งที่ 1. พระนครศรีอยุธยา: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- พระมนตรี อนามโย (สกุลประสิทธิ์). (2563). *ประโยชน์การบรรลุธรรมของพุทธสาวกฝ่ายคฤหัสถ์*. พิมพ์ครั้งที่ 1. นครปฐม: โรงพิมพ์มูลนิธิมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย